

AZERBAJCAN-OSMANLI SİYASİ-ASKERİ İLİŞKİLERİ (1917-1918)*

İSMAYIL MUSA¹

Kafkasya'ya ait problemlerin çözümünde ilgili olan Osmanlı, çeşitli devletlerin destekledikleri Ermenilerin Azerbaycan topraklarına tecavüz etmesine ilgisiz kalamazdı. Bu durum aslında aşağıdaki nedenlere bağlıydı. a) Bazı devletlerin Ermenileri korumak adı altında ve onların aracılığı ile Transkafkasya'da güçlenmek amaçları, bununla da Osmanlı İmparatorluğu için doğrudan belli tehlike oluşturmaları, b) Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan toprakları hesabına "Büyük Ermenistan" kurmak arzuları; c) Azerbaycan'ın Türk Müslüman nüfusunun maksatlı soykırımını siyasetine uğraması, siyasi-askeri yardıma kesin ihtiyaç duyması vs.

1917 yılının sonlarına doğru Ermeniler bölgedeki amaç ve siyasetlerini tam olarak açıkladıklarında ve Azerbaycan sınırlarında çok sayılı zorakilik hareketlerine başvurduklarında, Osmanlı bazı önlemler almak zorunda kaldı. Bu konuda ilk olarak Transkafkasya'da askeri operasyonları durdurmak ve durumu sabitleştirmek yolunda gösterilen diplomatik girişimleri belirtmek lazımdır. Bu girişimler içerisinde Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya komiserliği arasında 05 Aralık 1917 yılında imzalanan 14 maddelik Erzincan Mütarekesi² önemlidir. Bazı Ermeni yazarları (O. Minasyan vs.) "Erzincan Mütarekesi"nin Sovyet Rusya hükümetinin teklifi doğrultusunda kabul edildiğini yazsalar da, aslında bu işe Osmanlı³ tarafından teşebbüs edilmişti. Bu mütareke bir taraftan Ermenilerin dayandıkları Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesinde, diğer taraftan ise Azerbaycan topraklarının, aynı zamanda Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerinin Ermenilerin tecavüzünden korunmasında önemli rol oynadı. Ama Ermeni yazarlarının tersini iddia etmelerine rağmen, Rusya'nın ve Taşnakların hareketleri yüzünden bu barış uzun sürmedi.

* Makalede esasen Azerbaycan'ın Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerine Osmanlı Devleti tarafından yapılan yardımlardan bahsediliyor.

¹ Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan) öğr. üyesi.

² Documentu Vneşney politiki SSSR, Moskva, 1960, 95. 53-57.

³ Bkz. H.K. Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*. Ankara, 1982, ss. 33-40.

1917 yılının sonu-1918 yılının başında Ermenilerin İrevan Vilayeti'nin Müslüman köylerinin ahalisine karşı yaptıkları vahşilikler⁴ Osmanlı silahlı kuvvetlerinin askeri operasyonlara başlamalarına neden oldu. Kafkasya Ordusu baş Komutanı Mehmet Vehip Paşa da haklı olarak bunu "Ermenilerin Güney Kafkasya'nın silahsız Müslüman ahalisi üzerinde yaptığı vahşiliklerle" esaslandırarak mecburiyetten ve hümanist borçtan ileri geldiğini, barışın bozulması demek olmadığını belirtiyordu⁵.

1918 yılının başında Güney Kafkasya'da toplumsal siyasi durum gayri sabit ve buhranlıydı. Transkafkasya Seymi Müslüman fraksiyonlarının üyeleri Azerbaycan'ın geleceğinden rahatsız olarak çeşitli önlemler almaya çalışıyorlardı. İlk olarak karşıdaki ağır yolda siyasi-askeri destek, oriyantasyon konuları açıklığa kavuşturuldu. Bir sıra objektif nedenlerle ve çok doğru olarak Türkiye oriyantasyonu seçildi. Bu arada bazı bölgelerde, özellikle eski İrevan kazısında ve eskiden bu kazaya dahil olan Nahçıvan'ın batısında Ermenilerce yapılan vahşilikler⁶ Azerbaycan'ın siyasilerini rahatsız etti. Azerbaycan'ın geleceği ve İrevan Kazası'nda oluşan olaylar Transkafkasya Seymi Müslüman fraksiyonununun 31 Mart, 04 Nisan, 10 Nisan, 01 Mayıs 1918 tarihli toplantılarında tartışıldı⁷.

Seymin 04 Nisan 1918 tarihli toplantısında Almanya'nın İran'daki eski konsolosu Şpeyder'le fikir alışverişi zamanı siyasi oriyantasyonu konusu açıklanmıştı. Bu konu ile ilgili olarak Şpeyder'e aşağıdakiler bildirilmişti: "Oriyantasyon konusunda Güney Kafkasya Türklerinin mevkii bellidir. Bu Alman-Türk oriyantasyonudur. Bizim bu kanaatimiz güçlüdür ve komşularımızdan herhangi birinin kabul etmeyeceği taktirde değişmeyecektir"⁸. En önemlisi ise Şpeyder'in ülke dahilinde anarşi olacağı takdirde durumu düzene sokmak için dış güçlerin çağrılmasının mümkünlüğü sorusuna cevap verilirken, bunun sadece Osmanlı Ordusu olabileceği söylenmişti.

⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Ankara, 1995, II. Baskı, ss. 3-13, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, II C. 1919. Ankara, 1995, ss. 18-22, 28-31, 34-35, 45-49, 72-74; H.K. Türközü, a.g.e., ss. 81-90; Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (MDA), fond (f.) 28, siyahı (siy.) 1, iş 185, vereg (v.) 7,9, iş 186, v. 7-8; f. 970, siy. 1, iş, 253, v. 10-11, 18-19 vs.

⁵ Dokumentc i materialı po vneşney politike Zakafkazya i Gruzii. Tiflis, 1919, s. 41.

⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, siy. 1, iş 185, v. 7, 9 iş 186, v. 7-8; f. 970, siy. 1, iş 253, v. 10-11, 18-19.

⁷ Aynı yerde, f. 970, siy. 1, iş, 1, v. 6, 12, 26, 30.

⁸ Aynı y., v. 12.

10 Nisan 1918 tarihli toplantıda ise Seymin üyesi M.H. Seyidov'un eski İrevan Kazası'nın hudutlarında (Nahçıvan da dahil) iki ay önce Ermenilerce Müslümanların öldürülmesi ve yerleştikleri arazilerden çıkarılması vs. konuları anlatan konuşması dinlenilmiş, 80 bin Azarbaycanlı göçmeninin yardımsız kaldığı özellikle vurgulanmıştı⁹. Durumun ciddiliği dikkate alınarak toplantıda İrevan Müslümanları için oluşturulmuş tehlikelerin kaldırılması için Güney Kafkasya Seymi Başkanlığı-Çhenkeli hükümeti ile girişimler başlatılması ve aşağıdakileri yerine getirmek kararı alındı: 1) Azarbaycanlılara yardım gönderilmesi 2) Tüm Müslüman göçmenlerin kendi yerlerine geri dönmesi 3) Onlara acilen yiyecek yardımının yapılması 4) Vahşilik yapan Ermeni askeri birliklerinin iptali 5) Ek yardım için Azarbaycanlı göçmenlerin sayı ve durumunun öğrenilmesi.

Birlikte yapılan toplantılardan birinde (01 Mayıs 1918) Seymin üyesi olan Trabzon konferansının iştirakçisi M.H. Hacinski'nin konuşması tartışılmış savaşa doğru gelişmekte olan Osmanlı-Transkafkasya karşı durmasının ortadan kaldırılması için girişimlerde bulunulmuştu.

Bu konudaki tutanaklarda ilginç bir fikir vardır. "Transkafkasya'da uluslararası anlaşmazlığın ağırlığı Osmanlı yüzünden olacaktır. Bu durumda Osmanlı Azarbaycan Türklerinin savununcu olmalı ve onların komşularıyla karşılıklı ilişkilerinin bozulmasının aşıl sebebi olduğu için, önemli askeri gücünü Doğu Transkafkasya'ya sokmalı ve bu yolla da bizi soykırımdan kurtarmalıdır. Çünkü o zaman biz bütün yönlerde düşmanla çevrelenmiş olacağız"¹⁰. Aynı toplantıda Enver Paşa'nın Osmanlı-Azarbaycan müttefikliği teklifine yaklaşımı açıklanmıştı. Protokolde hem de "Ermenistan'ın bağımsızlığı için neler düşünüyorsunuz?" sorusuna Enver Paşa'nın birçok objektif cevabı "Eğer Ermeni halkı İngiliz-Rus siyaseti için Türklere karşı fesatları durdurursa Türkiye bağımsız Ermeni Devleti'nin kurulmasına itiraz etmez" olmuştu¹¹.

Osmanlı'nın Azarbaycan'a siyasi-askeri destek olması, Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerine askeri yardım göndermesi işi Azarbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) kurulduktan sonra gerçekleşti. Bunu Azarbaycan Geçici Milli Şurasının mevkii de etkiledi. Durumdan doğru sonuçlar çıkaran Milli Şura bağımsızlığın korunmasında özellikle de Ermenilerin ve İran'ın

⁹ Aynı y., v. 27.

¹⁰ Aynı y., v. 30.

¹¹ Aynı yerde.

göz diktikleri topraklarımızın bütünlüğünün temininde Türkiye'nin samimi yaklaşımı ve büyük yardımını reel olarak değerlendirebildi. Hükümet başkanı F. Hoyski'nin Milli Şura'nın 29 Mayıs 1918 tarihli Tiflis toplantısının 3. Sayılı protokolündeki¹² bilgiden belli oluyor ki, ADC ilk gününden Ermenistan'la sınırlarını düzenlemeye başlamış, bu konuda Ermeni milli şurası ile konuşmalar yapmıştı.

Azerbaycan Milli Şurası'nın 6. Toplantısında eski İrevan Kazası'ndan gelen heyecanlı haberler konuşulmuş, 206 köyün yok edilmesi, göçün sayısının 150 bine ulaşmasından duyulan rahatsızlık dile getirilmişti¹³. Bunun içindir ki, Milli Şura'nın 7. Toplantısında Türkiye'nin askeri yardımı konusu gündeme getirilmiş, ona yaklaşımlar açıklanmış, tartışmalar yapılmıştı¹⁴.

Azerbaycan Devleti'nin bütünlüğü ve güvenliği bakımından ADC hükümeti, Osmanlı ve Transkafkasya Devletleri ile yaptıkları Batum konuşmalarının olumlu sonuçlar doğurmasında ilgili olmuştur. Bu konuşmalar sonucunda 04 Haziran 1918 tarihinde yapılan "Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Dostluk Mukavelesi"¹⁵ bir milletin iki devleti arasındaki ilişkiler bakımından tarihte önemli bir olay ve aşamadır. Bu mukavelede 4. Maddesi araştırıldığında, kesin konu Osmanlı'nın Azerbaycan'a siyasi-askeri yardımı bakımından çok önemlidir. Mukavelede eğer ülkede güvenliği ve asayişini temine ihtiyaç olursa Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan hükümetine askeri yardım gösterebileceği yazılıydı. 3. Madde de (Transkafkasya Devletlerinin sınırlarını belirleyen) Azerbaycan'ın Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgelerinin arazi mensubiyetinin objektif olarak çözümlenmesi bakımından önemlidir.

Bu mukavele Azerbaycan'ın siyasi çevreleri tarafından tek anlamlı karşılanmış ve tarihi edebiyatta çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Onu Azerbaycan'ın bağımsızlığına gölge düşürmesi ve Türkiye'ye bağlı duruma salınması yaklaşımı ile eleştiren siyasetçi ve tarihçiler de olmuştur. Ama bizce burada F. Kazımzade'nin "The struggle for Transcaucasia (1917-1921)" kitabında¹⁶ yazdığı bir fikri ile razılaşmamak elde değil; Azerbaycan bu mukavele ile hiçbir şey

¹² Aynı y., v. 51.

¹³ Aynı y., iş 6, v. 1-2.

¹⁴ Aynı y., 1, v. 57-61.

¹⁵ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, II c. (1575-1918), Ankara, 1993, ss. 225-229; Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3; f. 28, say 1, iş 33, v. 12-13.

¹⁶ F. Kazem-Zadeh. *Struggle for Transcaucasia* (1917-1921). New-York, 1951.

kaybetmedi, aksine, Türkiye'nin yardımını kazandı. Hem Batum mukavelesinin şartları ve onlara dayanarak da ADC'nin Osmanlı'ya başvurusu, hem de Ermenilerin Nahçıvan bölgesindeki vahşilikleri Osmanlı Devleti'ni kesin önlemler almaya zorladı. Türkiye arşivlerindeki materyallerden birinde Üçüncü Ordu karargahından gönderilen 19 sayılı mektupta "Batum mukavelesine dayanarak Ermenilerin bir sıra yerlerden, (aynı zamanda Nahçıvan, Culfa vs.) çıkmaları gerektiği halde bunu yapmadıkları yazılıydı¹⁷. Bunu dikkate alarak belli askeri nitelikte adımlar atılması, ilk olarak da Azerbaycan'a askeri birliklerin gönderilmesi önemli sayılmıştı.

Bu sıra Türkiye araştırmacılarının (H. Onk. E. Aycan vs.) yazdıkları gibi, Kafkasya Türkleri daha 1917 yılının Kasım ayında Musul'daki 6. Ordu komutanlığı ile ilişki kurarak Ermenilerden kendilerini savunmak için yardım istemişlerdi¹⁸. Bu başvuru sonucu küçük bir birlik durumu öğrenmek için Azerbaycan'a gönderilmişti.

1918 yılı Nisan ayında Mehmet Vehip Paşa Bakü'yü almak ve Müslümanları kurtarmak için birlikler göndermeyi gerekli gördüğünü bildirmişti. Ama Osmanlı Devleti'nin bu niyeti ile onun müttefiki olan Almanya razı değildi. Ama Almanya istemese de Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki mevki ile razılaşmalı oldu. Bunu Hinderburg'un böyle bir düşüncesi de ispatlıyor; "Türkiye sıfırdır, ama Dardaneli koruyan, Gutel-Amara'yı ele geçiren, Mısır'a kadar giden, Ermenistan'a Rus saldırısını durduran, tarihteki Türk İmparatorlukları sırasında yer alan, yüz binlerce düşman birliklerini kuvvetli ordularıyla yenen, kendine has ve bizim için değerli bir sıfırdır"¹⁹.

1918 yılı ilkbaharının sonu, yazın başlarında Azerbaycan'a öncelikli olarak ise Nahçıvan, Zengezur, Karabağ bölgelerine yeteri kadar birlik göndermek için acil ihtiyaç vardı. Bunun içindir ki, Osmanlı Devleti'nin yöneticileri Mayıs ortalarında Aleksandropol (Gümrü)-Culfa demiryolunun onun birliklerinin kullanımı için verilmesi talebinde bulundu. Gümrü'yü alan M. Vehip Paşa'nın buradaki Ermeni birliklerinin kumandanı General Nazarbeyov'a Osmanlı askeri birliklerinin demiryolu aracılığı ile Culfa'ya geçmesi talebi ile başvurusu oldu. Aksi taktirde bu yolun yaya olarak gidileceği bildirildi. Türkiye tarihçilerinden H. Onk "'Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti kurulurken" adlı makalesinde ve A. Kurat ise "Türkiye-Rusya" eserinde bu konuda şöyle yaz-

¹⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ekim 1985. yıl 34 sayı: 85, Ankara, 1985, s. 195.

¹⁸ E. Aysan. *Büyük Harbde; İzan Cephesi*, c. 3. İstanbul, 1938, ss. 3-14.

¹⁹ "İstoriik-marksist", kn. VI. Moskva, 1938, s. 79.

mışlar: İstanbul hükümeti ve Baş komutanlık, acil taleplere göre Azerbaycan'a geç bile olsa bir ordu göndermeyi önemli bularak harekete geçti. Almanların müdahale etmemesi için bu orduya Kafkasya İslam Ordusu adı verildi. Azerbaycan'da yeni ve düzenli güç olarak bu ordu burdan toplanacak gönüllülerle güçlenecekti. İngilizlerin Tebriz ve Azerbaycan'a girmelerini önlemek için Yakup Şevki Paşa'nın kumandanlığı altında 9. Ordu harekete geçti. İslam Ordusu'nun çekirdeği 9. Ordu'nun 5. Kafkasya kolu idi²⁰.

Kafkasya İslam Ordusu'nun Baş kumandanı olarak atanan Nuri Paşa 20 büyük ve belirli sayıda küçük rütbeli subaydan oluşan bir kaç birlikle Musul'dan yola çıkarak 09 Mayıs 1918 yılında Tebriz'e vardı, 16 Mayıs tarihinde ise Nahçıvan'a geldi. O, Ermenilerin saldırılarını durdurmak amacıyla yapılacak işlerin düzenlenmesi için (burada 10 top ve yaklaşık bin kadar silah verdi) bir kısım askeri Nahçıvan'da bırakıp Gence'ye gitti.

Andarnik'in birliklerinin bölgede yaptıkları vahşilikleri gören ve Azerbaycan'lı nüfusu kurtarmaya çalışan Osmanlı Devleti, 1918 yılının yazında Nahçıvan bölgesine yeteri kadar askeri birlik-Kazım Karabekir Paşa'nın komutanlığındaki silahlı kuvvetlerin ön birliklerini gönderdi, burada K. Karabekir Paşa'nın karargahı kuruldu²¹. Osmanlı askeri birliklerinin Nahçıvan'a gelişi Sovyet döneminde yapılan araştırmalarda ve basılan eserlerde tek yanlı ve yanlış açıklanmıştır. Böyle ki, G. Medetov hiç bir arşiv materyaline dayanmadan Osmanlı'nın Nahçıvan'ı kendisinin bir eyaleti ilan ettiğini yazmış, bunu işgalcilerin (yani Osmanlı Türklerinin) şehirde kendi bayraklarını asmaları ile ispat etmeye çalışmıştır. Ne yazık ki, yeni tarihi dönemde de daha önceleri yasaklanmış olan arşiv dökümanları ve materyallerine dayanarak objektif araştırmalar için geniş imkanlar oluştuğu halde A. Hacıyev ve diğerleri bu yanlış fikirleri tekrarlıyorlar²².

G. Medetov Osmanlı'nın bölgede milli komite ve milli birliklerini bırakmasını, K. Karabekir Paşa'nın üç günlük talana izin vermesini, durumu düzeltmek için yapılan ciddi ceza tedbirlerini, orduya yardım için yerli halktan yiyecek toplanmasını Azerbaycan'da işgal ve sömürge durumu gibi değerlendirmiştir. Aslında ise, Osmanlı Devleti'nin birlikleri Nahçıvan'a ADC hü-

²⁰ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, ss. 530-531.

²¹ Bkz. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*. 5 ciltte, 1c. İstanbul, 1995, ss. 77-79; F. Kırzioğlu, Kazım Karabekir (Kendi Eserleri, Hal tercümeleleri ve Arşiv belgelerine göre). Ankara, 1991, ss. 18-19.

²² A. Hacıyev, *Kars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarihinden*. Bakü, 1994, s. 46.

kümeti ile olan ilişkileri ve onun daveti üzerine Azerbaycanlıları kurtarmak ve toprak bütünlüğünü korumak amacı ile gelmişlerdi. Milli birlikler ve milli komiteler Osmanlı Türklerinin bölgede oldukları dönemde ve burayı terkettikten sonra da faaliyet göstermişlerdi. Halktan yiyecek toplanmasına gelince Osmanlı Ordusu'nun bu yardıma ihtiyacı vardı. Enver Paşa'nın vurgulandığı gibi, Azerbaycan'da ordu tutmak Türkiye için her ay 50 bin lira (1 milyon manat) masraf demektir²³.

E. Tokarievski kitaplarından birinin²⁴ "Azerbaycan'da Türk işgali ve onun iflasi" bölümünde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyaseti ve amaçlarına ait konuların gerçek dışı anlatımı ve aydınlatılmasında daha da ileri giderek tersini savunmuştur: "Kendisinin Mezopotamya'daki zor durumuna rağmen Türk komutanlığı buradan Azerbaycan'a birlikler gönderir". Peki hem kendisinin zor durumuna rağmen, hem de Mezopotamya'nın önemi bakımından Azerbaycan'a bu birlikler neden gönderildi. Azerbaycan'ı işgal etmek için mi, yoksa Müslüman nüfusu soykırımdan kurtarmak için mi? 1918 yılının sonlarında Azerbaycan'da beş Türk divizyonunun olması birinci dünya savaşında yenilen ve bağımsızlığını kaybetmek üzere olan Osmanlı'nın bu zor şartlarda bile Azerbaycanlılara destek olduğunu ispat etmektedir.

Belirtmek gerekir ki, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a gelişi Bakü Halk Komiserleri Sovyetini (HKS) rahatsız etmişti. Onun başkanı S. Şaumyan 19 Mayıs 1918 tarihinde Bakü Sovyetinin toplantısında "Rusya ve Güney Kafkasya'da siyasi durum" hakkındaki konuşmasında Bakü'nün bağımsız Transkafkasya'nın bir bölümünü oluşturmasında Almanya ve Osmanlı'nın çıkarı olduğunu bildirmişti²⁵. O, 22 Mayıs'ta Kafkasya işleri üzere olağanüstü komiser imzası ile İ. Stalin'e çektiği telgrafta Türkiye'nin Culfa'ya askeri birlik gönderdiği konusunda daha üç gün önce Astrahan aracılığı ile bilgi ulaştırdığını yazıyor ve acilen askeri yardım istiyordu²⁶. Moskova'ya güvenen S. Şaumyan Lenin'e 23 Mayıs ve 24 Mayıs 1918 tarihinde Rusya Halk Komiserleri Sovyeti'ne gönderdiği telgraflarda²⁷ Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'a gelmesinin Sovyetler için doğacak olumsuz sonuçlardan ve kendisinin aldığı önlemlerden bahsetmekteydi.

²³ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 894, say. 10, iş 31, v. 3; liş 153, v. 3.

²⁴ Tokarjevskiy E. İz istorii inostrannoy interventsii i grajdanskoy voynı v Azerbaydjane, Baku, 1957, s. 133.

²⁵ "Bakinskiy Raboçiy" gazetesi, 21 Mayıs 1918-ci il.

²⁶ S. Şaumyan. Proizvedeniya, t. 2; 1915-1918. Moskva, 1978, s. 278.

²⁷ Aynı y., ss. 279, 281-283.

İkinci telgrafta o, Kuzey İran'ın da Türklüğünü (buranın nüfusunun Azerbaycanlılar oluşturmakta) hatırlatıyor. Osmanlı birliklerinin Araz'ın kenarı ile yapılmakta ve bitirilmekte olan Culfa-Bakü yolu ile ilerlemesinin kolaylığını (yolun her iki tarafında Azerbaycanlılar yaşamakta) vurguluyor, yolun kesilmesi için önlemler aldığını, Hacıgabal'daki askeri birliklerin güçlendirildiğini, Bakü-Culfa yolu ile bir birlik gönderildiğini, demiryolunun kıymetli eşyalarının alındığını yazıyordu²⁸. Aynı telgrafta o kendisinin hazırladığı şöyle bir planı da açıklamıştı: "Yelizavetpol'a (Gence'ye) yürümek, önce orada, sonra ise başka yerlerde Ermenilerin isyanını sağlamak gereklidir".

Bakü HKS'nin üyesi olan askeri, deniz işleri halk komiseri, Ermeni milletinden olan G. Korganov'un Sovyet Rusyası'nın Halk komiserleri şurasının Transkafkasya ve Azerbaycan'daki durum hakkında 22 Mayıs 1918 tarihli konuşmasında, Osmanlı'nın kendi birliklerinin demiryolu ile Culfa'ya bırakılmasını talep ettiğini ve Culfa'nın Bakü'ye karşı operasyon merkezine çevrildiğini, söylüyordu bazı yabancı devletler Ermenilerin amaçlarını açıkladıkları halde, onlar planlarını Sovyetlerin ideolojisi ile perdelemeye çalışıyordu²⁹. Bu planların sonucu olarak da, Ermeni tarihçileri (O. Minasyan vs.) Güney Kafkasya Seymi parçalandıktan sonra yeni sınırları Şerur, Nahçıvan vs. arazilerin Ermenistan'dan alınması gibi değerlendiriyorlardı. Ama Ermenistan hükümeti Batum mukavelesini imzalamakla Transkafkasya'da oluşan objektif sınır değişikliklerini kabul etmişti.

Osmanlı Ordusu karargahının 1 Temmuz 1918 tarihli bilgisine göre, Ermenilerin Zengezur ve Karabağ etrafındaki özel birlikleri Culfa ve Ordubad için tehlikeliydi. Bu yüzden Ermenilerin Karabağ'da yapabileceği tehlikeyi önlemek amacıyla 3 Temmuz 1918 yılında Osmanlı Ordusu'nun bir kısmına Culfa Ordubad yönünden Şuşa'ya hareket emri verilmişti. 1918 yılı Temmuz ayında ve Ağustos başında Nahçıvan Bölgesinin bazı yerlerinde Osmanlı birlikleri ile Andranik'in silahlı adamları arasında çarpışmalar oldu. Bununla bağlı "Aşhatevor" gazetesinin 107. sayısında 3 Ağustos'tan başlayarak üç gün içinde Nahçıvan istasyonu ve çevresinde çarpışmalar olduğu, iki Osmanlı birliğinin ve onlara yardıma gelen Azerbaycanlıların Ordubad'ın Ermeniler yaşayan Aşağı Aza, Aşağı Eylis köylerinin yok edildiği, Yukarı Eylis'e dokunulmadığı, Türkiye askeri birliklerinin takip ettiği Andranik'ik Elengez'den geçerek Zengezur'a gittiği yazılıydı³⁰.

²⁸ Aynı y., ss. 281-282.

²⁹ *Azerbaycan arşivi* dergisi, 1988, No. 1-2, s. 21.

³⁰ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, f. 314, siy. 5, iy 63, v. 199.

1 Ağustos 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda kolorduların kurulması ve cephelerde yapılan değişikliklerle ilgili olarak Nahçıvan ve Tebriz bölgelerinin savunması K. Karabekir Paşa'nın komutanlığı altında olan 1. Kafkasya kolordusuna verildi³¹. Bunun için de K. Karabekir Paşa 7 Ağustos'ta Nahçıvan'da kendi karargahını kurdu. Bununla da Zengezur ve çevresindeki Ermeni askeri birliklerinin Nahçıvan'a tecavüzünün karşısı alındı.

Osmanlı Ordusu karargahının 23 Ağustos 1918 tarihli bilgisine göre, Zengezur ve çevresinde 8 bin kadar adam toplayan Andranik saldırı için fırsat kolluyordu. Buna yol vermemek için Serdarabad, Sürmeli çukuru, Igdir'dan Culfa'ya kadar 9. Takımın Nahçıvan'da toplanması gerekli bulundu. Osmanlı askeri karargahının 28 Ağustos 1918 tarihli bilgisinde çok ilginç noktalar açıklanıyordu: "Nahçıvan'ın Kuzeydoğu bölgesinde Andranik 15-45 yaş arasındaki tüm Ermenileri silaha sarmaya çağırmıştır. Andranik 5 bin Ermeni ile Gorus'un 10 km güney batısında yerleşen -700 piyade, 400 atlı, 4 makineli, 2 dağ topu ile yerlerin Ermenilerini de ihtilafa çağırarak Müslümanları öldürmeye teşvik ediyor"³². Diğer bir bilgide ise, Andranik'in Katar'daki bakır, rafine fabrikalarında Fransızlardan kalmış patlayıcı maddeleri kullanmakla askeri malzemeler hazırlayan fabrika çalıştırdığı belirtilmekteydi³³.

1918 yılı yazın sonlarında "Karabağ (Şuşa) Cumhuriyeti"³⁴ adlandırılan oyuncak kurumla birleşmek için Andranik Zabık deresinden geçerek Ermenilerin "Küçük Ermenistan"ın başkenti adlandırdıkları Şuşa'ya girmek için üç kez girişimde bulundu. Buna yol vermemek için Osmanlı askeri birlikleri Şuşa'ya girdiler ve şehrin bölge valisi olarak atanan Hasan Basri Bey onun savunmasında hayli emek verdi. Şöyleki, silah kullanabilen 15-60 yaş arasındaki herkes kayıtlardan geçirildi. Gençler savaşan birliklere alındı, 45 yaşın üzerindeki yedeğe alındı, ahaliyi silahlandırmak için 14 komite ve karargah kuruldu, şehrin Ermeni ve Azerbaycanlı yerleşim bölgeleri arasındaki sınır güçlendirildi, zenginlerden toplanan parayla alınan tahıldan ekmeğin pişirilerek fakirlere çok ucuz fiyatla satıldı, Türkiyeli askerler gençlere askeri talim vermeye başladılar³⁵. Tüm bu tedbirler Andranik'in ve Şahnazarov'un Zabık

³¹ F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 19.

³² Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 100, siy., 2, iş 791, v. 92.

³³ Aynı yerde.

³⁴ "Azerbaycan" gazetesi (Bakü, Rusça), 4 Eylül 1918- ci il.

³⁵ Aynı y., 23 Ekim 1918- ci il.

deresi yönünden saldırıya geçerek Şuşa'yı almalarını önledi. Andranik Gorus'a geri dönmek zorunda kaldı.

Bu dönemde Sovyet Rusyası hükümeti ülke dahilindeki iç savaşa rağmen imparatorluğun berpası amacıyla yürüttüğü siyasete uygun olarak, bölgelerdeki bağımsız devletlerin kontrolden çıkarmaması için çeşitli önlemler alıyordu. Kafkasya'yı elden çıkarmamak için Ermenileri kullanıyordu. Sovyet politikacılarından G. Orconikidze'nin 12 Ekim 1918 yılında Kafkasya ve Kuban'daki duruma ait Lenin'e Vladikafkaz'dan çektiği telgrafta³⁶ bir çok konuyu açıklıyor ve şöyle yazıyordu. "Ermenistan'ın durumu çok kötüdür, İrevan'ın iki kazasında 600 bin göçkün toplanmıştır, işgal edilmiş arazilerde Türkler Karabağ nüfusunun yarısını katletmişler, Şuşa ve Zengezur kazalarının ikisi de onlar tarafından alınmıştır. Andranik Karabağ'da öldürülmüştür. Ermeni nüfusu Sovyet Rusya'dan yardım bekliyor. Bakü'de 30 bin Ermeni ve işçi öldürülmüştür". Yalanlarla dolu bir telgrafta Ermeni nüfusun Rusya'ya yardıma çağırmasının vurgulanması resmi Moskova'nın gelecek niyet ve planlarından haber verir gibiydi.

1918 yılı sonbaharında Osmanlı'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ve onun ayrı ayrı bölgelerine gösterdiği siyasi yardım da güçlendi. Bu işte Azerbaycan hükümetinin üyesi, ADC'nin Osmanlı Devleti'nde, Ermenistan ve Gürcistan'daki olağanüstü bakan elçisi E. Topçubaşı'nın 1918 yılı Ekim-Kasım aylarında İstanbul'daki görüşme ve konuşmaları önemli rol oynadı. E. Topçubaşı'nın 2 ve 21 Ekim tarihlerinde Osmanlı Devleti'nin sadrazamları Talat Paşa ve İzzet Paşa, Dışişleri bakanları Ahmet Nesim Bey ve Nebi Beyle, 3 Ekim'de Adliye ve Harbiye bakanları Halil Beyle ve Enver Paşa ile görüşlerinde, resmi İstanbul Kafkasya'da sabitliğin oluşmasında ilgili olduğunu ve bölgenin halklarının rahat ve birlikte yaşamasını, iç sınırlara ait problemlerin kendilerinin çizmelerini istediğini bildirdi³⁷.

Harbiye Bakanı Enver Paşa ile 3 Ekim'de yapılan görüşmeden Nuri Paşa'nın ve Türk birliklerinin Azerbaycan ahalisi tarafından iyi karşılanması, Almanların Kafkasya'daki temsilcisi Kress'in bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasını savunması vs. Konuları açıklandı. 21 Ekim'de baş vezir İzzet Paşa ile sohbet zamanı o bildirdi ki, şimdi biz zor durumdayız, yenilmişiz, ama Azerbaycan'ı seviyoruz ve şimdiye kadar yapabileceğimizi yapmışız. E. Topçubaşı Osmanlı'nın yeni Dışişleri Bakanı Nebi Beyle 27 Ekim'de yaptığı ko-

³⁶ İz istorii gzhajdanskoy voynı v SSSR, t. 1, May 1918-Mart 1919, Moskva, 1960, ss. 584-585.

³⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 894. siy. 10, iş 150, v. 1-3, 5-8, 10-12, 151.

nuşmada, Gence vilayetinin Zengezur vs. kazalarına Azerbaycan askeri birliklerinin gönderilmesi ile bağlı İstanbul'daki Ermeni siyasetçilerinin razılaşmadıkları konusu ile ilgili olarak o toprakların Azerbaycan'ın olduğu için ADC hükümetinin ortaya asker göndermek ve Andranik tarafından bozulan düzeni berpa hakkının olduğunu söylemişti. Bu fikir Osmanlı tarafından savunulmuş aynı zamanda o kazalara şimdilik asker göndermekten sakınmak fikri desteklenmişti.

E. Topçubaşı İstanbul'daki görüşmelerde hem de Antanta ülkelerinin temsilcilerine çok değerli ve oturaklı bir memorandum³⁸ sundu. Bu memorandumda Güney Kafkasya halklarının yakın geçmişindeki devletçiliği kısa olarak anlatılmış, onun Rusya İmparatorluğu ortamındaki idareciliğinin özellikleri açıklanmış, şubat inkılâbından sonraki siyasi oluşumlar, bölgenin etnik terkihi ve buradaki milletlerası karşıdurmanın nedenleri gösterilmiş, diğer konulara da değinilmişti. Memorandumdan belli olduğu gibi, Azerbaycan temsilci grubu tarafından İstanbul'da barış konferansında tartışma için sunulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idari bölgesine ait tasarıda Nahçıvan kazasının 1/5'i ve Şerur-Dereleyez Kazası'nın 1/2'si ADC'in terkihiine alınmıştır³⁹.

Belirtilen kazaların Azerbaycan'ın tarihi toprakları olmaları, onların ahalisinin büyük bölümünü Azerbaycanlıların oluşturmaları ve ADC'in terkihiine dahil olmak istediklerini defalarca bildirmiş olmaları dikkate alınmıştır. Adı geçen memorandumda Andranik'in adamlarının Azerbaycan'ın Zengezur vs. Kazalarını işgal etmeleri, daha önceler İran'dan ve Anadolu'dan buraya gönderilen Ermenileri kullanmaları, bu arazilerde Müslüman ahaliye karşı vahşilikler yapılması, ADC hükümetinin ise 1918 senesi Ekim'in başında söz konusu kazalara askeri birlikler gönderip orada asayişin berpasına çalışmak istemesi gibi konulara da geniş yer verilmişti.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya harbinde yenildiği için kendi birliklerini yavaş yavaş geri çekiyordu. K. Karabekir Paşa da 22 Ekim 1918'de Güney Azerbaycan'ı terk ederek Nahçıvan'a geri çekilmek hakkında emir aldı ve 25 Ekim'de Culfa'ya, sonra ise Nahçıvan'a geldi. Türkiye 30 Ekim 1918 tarihinde Antanta devletleri ile yapılan Mondros mukavelesinin 11. Maddesine göre, bir çok yerden, aynı zamanda Azerbaycan'dan da birlik-

³⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Merkez Devlet Arşivi (SPİH MDA), f. 277, siy. 2, iş 37.

³⁹ Aynı y., v. 4-5.

lerini çıkarmak zorunda kaldı. Bununla ilgili olarak, K. Karabekir Paşa 31 Ekim 1918'de I. Kolordu Karargahının iptali ve onun İstanbul'a gelmesi konusundaki emre uygun olarak 1 Kasım tarihinde Nahçıvan'dan yola çıktı⁴⁰. Osmanlı askeri birlikleri demiryolu ile Ermenistan'a, oradan da Anadolu'ya gittiler. Kasım-Aralık başında ise Türk askeri birlikleri Zengezur ve Karabağ bölgelerini de terk ettiler.

Şunu da söylemek gerekir ki, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'daki misyonu Sovyet tarihçiliğinde tek taraflı, basit, zıt, önyargılı yazılmış, "Türk İşgali", "Azerbaycan'ın Osmanlı'nın müstemlekesine çevrildiği devir" gibi değerlendirilmiştir. Hakikat ise böyledir: Türkiye askerleri Azerbaycan'a onun milli hükümetinin daveti ile, belirli anlaşmalara uygun olarak gelmişlerdi ve onlar Azerbaycan'ın bağımsızlığının, arazi bütünlüğünün korunmasına yardım etmiş, bu yolda 1100 asker, 30 subay kayıp vermişlerdir⁴¹. H. Baykara Kafkasya İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki kayıplarından bahsederken, Rüştü'nün "Bakü yolları" eserinde verdiği bilgiyi (800-1000 kişi) gösterir⁴².

Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan'a olan siyasi, askeri yardımı M.E. Resulzade ve F. Hoyski tarafından objektif olarak değerlendirilmiş, Osmanlı askerinin misyonunun ADC'in bağımsızlığına gölge düşürmediği vurgulanmıştı. M.E. Resulzade bu konudaki düşüncelerini "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı eserinde açıklamıştı⁴³. F. Hoyski ise Azerbaycan Parlementosu'nun açılışındaki konuşmasında bu konu ile ilgili şunları söylemişti: "Dahili işlerin çok düzensiz olduğu bir zamanda hükümet asayişin berpasında aciz bir durumda idi, ne askeri gücümüz vardı, ne de silahımız. Böyle olunca da durum dahilde düzeltilemezdi. Dış bir güce gereksinim duyularak Türklere müracaat edildi. Osmanlı-Azerbaycan anlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu durumda haklarımızın savunulması için Türkler bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışarıdan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemedik, etsek bile bir sonucu olmazdı, onun için de aynı din ve soydan olduğumuz Türklere müracaat edildi"⁴⁴.

⁴⁰ F. Kırzioğlu, a.g.e., ss. 19-20.

⁴¹ E. Kürkçüoğlu. *Türk Ordusu'nun Bakü'ye Gelişi ve Tenha Mürk Mezarı*.- "Millet" Gazetesi (Bakü), 30 Mayıs 1992-ci il.

⁴² H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 265.

⁴³ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, 1990, ss 39-40.

⁴⁴ "Azerbaycan" gazetesi (Bakü, Türkçe), 9 Aralık 1918-ci il; Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 894, siy. 10, iş 87, v. 55-56.

Sovyet tarihçilerinin bölgelerin Müslüman ahalesinin Osmanlı birliklerinden rahatsız olmalarına ve kötü muamele görmelerine ait iddialarını çok sayılı arşiv materyalleri, sözlü tarih materyalleri de tekzip ediyor. Sadece şunu söylemek yeterlidir ki, Ordubat milli komitesinin başkanı Mir Hidayet Seyit-zade'nin imzası ile İrevan eyaleti Müslümanlarının temsilcileri adından ADC Bakanlar kurulu başkanına gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli bildiri de şöyle yazılıydı: "Andranik'ten sonra Türkler geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sakin yaşadı. Türkler Kafkasya'dan gittikten sonra bizim durumumuz öncesinden de kötü oldu"⁴⁵.

Nahçıvan milli komitesinin başkanı Cefergulu Han'ın da böyle bir fikri tartışılan konu bakımından çok ilginçtir: "Türkler gittiler, yine Müslüman köy ve kasabalarının yok edilmesi, hiçbir günahı olmayan Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve öldürülmesinin kanlı sayfaları tekrar edilmeye başladı. İrevan'da Ermeniler tarafından ölüme mahkum edilmiş on binlerce Müslümanın yürekleri parçalayan nâlaları göklere yükseldi"⁴⁶. İrevan Müslümanlarının 1918 yılı Kasım ayında Bakü'ye gelmiş temsilcileri Türk askerî birliklerinin bu illeri terk edeceklerine dair haberden üzüldüklerini bildiriyorlardı⁴⁷.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, Azerbaycan için, özellikle de onun Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur bölgeleri için zor bir zamanda, Osmanlı Devleti siyasi girişimleri ve en önemlisi işe askeri yardımı ile topraklarımızın bütünlüğüne, halkımızın toplu soykırımdan kurtarılmasına çalışmıştı. Bu siyasi ve askeri yardım, yerli halk ve özellikle de ADC yöneticileri tarafından yeterince kıymetlendirilmiştir.

⁴⁵ Aynı y., 14 Ocak 1919-cu il.

⁴⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti SPİH MDA, f. 277, siy, 2, iş 57, v. 2.

⁴⁷ "Azerbaycan" Gazetesi (Bakü, Rusça), 4 Kasım 1918-ci il.